

Pogrindžio spaudos leidėjų tinklai sovietmečio Lietuvoje*

Ainė Ramonaitė

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto profesorė
Vilnius University, Institute of International Relations and Political Science, Professor
El. paštas: aine.ramonaite@tspmi.vu.lt

Valdemaras Klumbys

Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto lektorius, daktaras
Vilnius University, Faculty of History, Lecturer, Doctor
El. paštas: klumbys@gmail.com

Rytė Kukulskytė

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto magistrė
Vilnius University, Institute of International Relations and Political Science
El. paštas: ryte.kukulskyte@gmail.com

Straipsnyje analizuojami keturi sovietmečio Lietuvoje ėjusią pogrindžio leidinių – „Vyčio“, „Rūpintojėlio“, „Perspektyvų“ ir „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ – leidėjų tinklai. Pasitelkiant slaptųjų tinklų teoriją ir socialinių tinklų analizės įrankius jame nagrinėjama, kokios struktūrinės tinklo savybės gali paaiškinti skirtingą pogrindžio leidinių sėkmę. Duomenys surinkti naudojant archyvinę medžiagą ir publikuotus memuarus bei atliekant tiesioginius interviu su pasirinktų pogrindžio leidinių leidėjais. Analizė parodė, kad „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ fenomenalią sėkmę paaiškina tankus ir santykinai decentralizuotas jo leidėjų tinklas.

Pagrindiniai žodžiai: savilaida, slaptieji tinklai, socialinių tinklų analizė

Įvadas

Sovietmečio Lietuvoje spaudos cenzūros sąlygomis maždaug nuo XX a. 8-ojo dešimtmečio vidurio ėmė sparčiai daugėti

pogrindinės periodinės spaudos leidinių – vadinamosios savilaidos (Jaseliūnas, 2006; Vasiliauskaitė, 2006). Nors savilaidos skaiatytojų nebuvo labai daug (2014 m. apklausos

* Straipsnis parengtas įgyvendinant projektą „Nematoma sovietmečio Lietuvos visuomenė: neformaliųjų sisteminių ir nesisteminių tinklų skirties peržiūra

(Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-053)*, finansuojamą Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę.

duomenimis, savilaidą skaitė apie 4 proc. Lietuvos gyventojų¹), tačiau kai kuriems leidiniams pavykdavo patekti į Vakarų ir gerokai didesnė dalis jų turinį galėdavo išgirsti per Laisvosios Europos ir kitas radijo stotis². Todėl galima teigti, kad savilaidos leidiniai sovietmečio Lietuvoje formavo tam tikrą alternatyviąją viešąją sferą (diskusiją apie tai žr. Klumbys, 2008; Klumbys, 2013; Kareniauskaitė, 2014 ir kt.).

Savilaidos leidinių leidybos sąlygos Lietuvoje buvo sudėtingos – pagrindinio leidinių autoriai, leidėjai, dauginantys buvo persekiojami ir baudžiami. Dažniausiai jiems taikytas 1961 metų LSSR Baudžiamojo kodekso 68 straipsnis „Antitarybinė agitacija ir propaganda“: „Agitacija ar propaganda, kuria siekiama pakirsti ar susilpninti Tarybų valdžią arba padaryti atskirus itin pavojingus valstybinius nusikaltimus, skleidimas tarybinę valstybinę ir visuomeninę santvarką žeminančių šmeižtiškų prasimanymų tais pačiais tikslais, taip pat platinimas arba gaminimas ar laikymas tokio pat turinio literatūros tais pačiais tikslais.“³

Sovietinių institucijų požiūris į savilaidos leidėjus ir galimų represijų lygis priklausė nuo leidinio politiško lygio – labiausiai buvo persekiojami politiniai leidiniai, į nepolitinius (pvz., religinio, filosofinio turinio) leidinius buvo žvelgiama kiek atlaidžiau. Tačiau politiško samprata sovietinėje sistemoje buvo labai plati ir lanksti, taigi praktiškai bet kokia ne iš viršaus inicijuota veikla galėjo būti

traktuota kaip pavojinga sistemai (žr., pvz., Vaigauskas, 1992).

Dauguma savilaidos leidinių leidėjų buvo susekami maždaug per 2–3 metus ir leidyba buvo sustabdoma (žr. periodinių pagrindinio leidinių sąvadą – Ruzgas, 2010). Tai suprato ir patys pagrindinio leidinių leidėjai ir buvo pasirengę suėmimui.⁴ Tačiau bendrame kontekste išsiskyrė keletas leidinių, kurie buvo itin sėkmingi ir sugebėjo išsilaikyti daug metų. Visų pirma tai „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“ (toliau – „Kronika“, pradėta leisti 1972 m. ir leista be pertraukos iki pat Atgimimo, kol 1989 m. buvo sustabdyta pačių leidėjų sprendimu. Tai yra ilgiausiai gyvavęs pagrindinis leidinys visoje Sovietų sąjungoje, nors jis kėlė bene daugiausia problemų sovietinėms institucijoms – turėjo aiškiai politinį pobūdį, buvo leidžiama didžiausiu tiražu, buvo nuolat ir sėkmingai perduodama į užsienį.

Kokiu būdu „Kronikai“ pavyko atsilaukti prieš profesionalų slaptųjų tarnybų sekimo aparatą? Nuo ko apskritai priklausė pagrindinio sąlygomis veikusių savilaidos leidinių sėkmė? Nors daugumos leidinių leidėjai naudojo panašias slapto veikimo taktikas, tačiau vieniems sėkėsi, kitiems ne. Be abejo, „Kronikos“ leidėjai turėjo galimybę pasinaudoti Bažnyčios ir katalikiškojo pagrindinio žmogiškaisiais ir finansiniais ištekliais, tačiau, kaip matysime vėlesnėje analizėje, anaipol ne visi bažnytinio pagrindinio leidiniai buvo tokie sėkmingi.

Iki šiol Lietuvos pagrindinio savilaidos plačiausiai tyrinėta istorikų darbuose (išsamią istoriografinę apžvalgą žr. Sėdaitytė 2012). Daugiausia dėmesio yra skirta „Kronikai“ (Vardys 1997; Spengla, 1997;

¹ Apklausą atliko UAB „Spinter tyrimai“ 2014 m. liepos mėn. VU TSPMI užsakymu, tyrimo imtis – 45 m. ir vyresni 1009 respondentai.

² Tos pačios apklausos duomenimis, užsienio radijo nuolat arba dažnai klausėsi 21 proc. Lietuvos gyventojų.

³ Cituojama iš Teisės aktų registre paskelbto oficialaus teksto [interaktyvus]. Interneto prieiga: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.5A608482B781> [žiūrėta 2014-04-30].

⁴ Žr., pavyzdžiui, interviu su Sigitu Tamkevičiumi, Kaunas, 2013-02-06, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas, Nr. NSV53; interviu su Algirdu Patacku, Vilnius, 2010-05-011, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas, Nr. V89.

Jaseliūnas, 1999; Narkutė, 2002), šiek tiek plačiau analizuotos „Perspektyvos“ (Klumbys 2002), kiti leidiniai daugiausia aptarti bendrame savilaidos arba pasipriešinimo judėjimų kontekste (Jaseliūnas, 2006; Vasiliauskaitė 2006; Ruzgas, 2010; Streikus, 2009 ir kt.). Tačiau dauguma šių darbų apsiriboja veikėjų, veikimo būdų ir aplinkybių arba režimo represijų aprašymu, o bandymų paaiškinti skirtingų leidinių sėkmę iki šiol nėra.

Šiame straipsnyje visiškai naujai pažvelgiama į pogrindžio spaudos sėkmės fenomeną, pasitelkiant slaptųjų tinklų (angl. *clandestine* arba *covert networks*) teoriją ir analizės instrumentus. Pradedant nuo sociologijos klasiko Georgo Simmelio (1906), teoretikai teigia, kad slaptosios organizacijos turi specifinę struktūrą, užtikrinančią gebėjimą veikti rizikos sąlygomis (Erickson, 1981). Jų struktūra skiriasi nuo paprastų, atvirai veikiančių organizacijų, nes slaptiesiems tinklams būtina organizuotis taip, kad galėtų veikti kuo mažiau pastebimi (Baker, Falkner, 2003).

Šiame straipsnyje slaptųjų tinklų teorija pritaikoma Lietuvos pogrindžio savilaidos tyrimui, siekiant paaiškinti, koku būdu „Kronikai“ pavyko efektyviai veikti, išsaugant slaptumą, kai dauguma kitų savilaidos leidinių būdavo nesunkiai susekami ir uždaromi. Straipsnyje lyginami keturių pogrindžio leidinių leidėjų tinklai, aiškinantis, kokios struktūrinės tinklo savybės gali paaiškinti išskirtinę „Kronikos“ sėkmę. Tyrimui pasitelkiami socialinių tinklų analizės metodologiniai įrankiai, duomenys surinkti daugiausia tiesioginių interviu su pasirinktu pogrindžio leidinių leidėjais būdu (interviu sąrašą žr. priede), taip pat naudojant archyvinę medžiagą ir publikuotus memuarus. Socialinių tinklų analizės instrumentai iki šiol nėra taikyti ne tik Lietuvos, bet ir užsienio

savilaidos tyrimuose, todėl straipsniu kartu siekiama atskleisti ir šios metodologinės prielaidos perspektyvumą komunikacijos mokslų ir tarpdiscipliniuose tyrimuose.

1. Slaptųjų tinklų savybių tyrimai socialinių tinklų analizės instrumentais

Bene pirmasis į slaptųjų organizacijų struktūrą dėmesį atkreipė Georgas Simmelis savo klasikiniu tapusiu straipsnyje „The Sociology of Secrecy and of Secret Societies“ (Simmel, 1906). Jo manymu, slaptosios organizacijos turi pasižymėti daugiau mažiau vienoda organizacine struktūra, leidžiančia užtikrinti slaptumą. Jo teigimu, slaptosios organizacijos turi būti centralizuotos ir hierarchiškos, nes tik taip galima užtikrinti griežtą narių discipliną ir konspiracijos laikymąsi.

Vėlesni tyrimai parodė, kad slaptųjų tinklų organizacinė struktūra varijuoja. Tačiau neaišku, kokia struktūra geriausiai gali užtikrinti du skirtingus slaptųjų organizacijų tikslus – veiklos efektyvumą ir organizacijos slaptumą, nes šie tikslai kertasi tarpusavyje (Erikson 1981). Daugelis tyrėjų teigia, kad slaptumą geriausiai pavyksta išlaikyti išskydusiems (angl. *sparse*) ir decentralizuotiems tinklams (žr. pvz.: Krebs, 2002; Baker, Falkner, 2003; Crossley et al., 2002). Tačiau teigiama, kad decentralizacija ir mažas tinklo tankumas mažina tinklo efektyvumą, nes jis tiesiogiai susijęs su atstumu tarp kiekvieno tinklo nario – kuo sunkiau tinklo nariams vienas kitą pasiekti, tuo lėtesnė ir neefektyvesnė organizacijos veikla (žr., pvz.: Latora ir Merchiori 2004).

Šios hipotezės apie socialinių tinklų struktūros poveikį slaptųjų organizacijų patvarumui ir efektyvumui tikrinamos pasitelkiant socialinių tinklų analizės (Social Network Analysis) perspektyvą. Socialinių

tinklų analizė yra ne tik (ir ne tiek) metodologija, bet greičiau paradigma, turinti savitą požiūrį į socialinę realybę ir savitą instrumentariją jai tirti. Ji skiriasi nuo tradicinių socialinių mokslų metodų tuo, kad koncentruojasi ne į veikėjų savybes, bet į santykius tarp jų. Į veikėjus čia žvelgiama ne kaip į autonomiškus, bet kaip į tarpusavyje susijusius ir būtent šie ryšiai yra tyrėjų dėmesio centre. Socialinis tinklas čia suprantamas kaip veikėjų ir juos siejančių ryšių rinkinys. Veikėjais, arba tinklo mazgais (angl. *nodes*), gali būti ne tik žmonės, bet ir organizacijos, miestai, valstybės ir pan. (žr. Wasserman, Faust, 1994). Ryšiais tarp tinklo mazgų gali būti įvairūs dalykai – draugystė, bendradarbiavimas, autoriteto, galios santykiai, informacijos, piniginiai mainai ir kt. (Nors ryšys gali būti ne tik tiesioginis, bet ir virtualus, tačiau socialinių tinklų analizės nereikėtų sieti su tinklaveikos kaip šiuolaikinėmis technologijomis grįstos postmodernios visuomenės sąvoka, vartojama Manuelo Castellso ir pan. darbuose.)

Socialinių tinklų analizė kilusi iš sociometrijos, kurios pradininkas psichologas Jacobas Moreno sugalvojo sociogramą kaip būdą atvaizduoti socialinius ryšius. Socialinių tinklų duomenims apdoroti yra sukurtos specialios programos (pvz., UCINET), leidžiančios ne tik vizualizuoti tinklus, bet ir atlikti įvairius statistinius skaičiavimus – tinklo tankumo, veikėjų centriškumo ir kt.⁵ (žr., pvz.: Borgatti et al., 2013). Šioms programoms sparčiai tobulėjant, socialinių tinklų analizės populiarumas auga įvairiose disciplinose – sociologijoje, politikos moksluose, vadyboje, psichologijoje ir kitur. Ypač šis metodas naudingas komunikacijos, inovacijos sklaidos tyrimuose, kuriose ana-

lizuojami informacijos mainai tarp tinklo veikėjų (žr. Haythornthwaite, 1996).

Kaip jau minėta, pastaruoju metu socialinių tinklų analizės metodas pradėtas sėkmingai taikyti slaptųjų tinklų tyrimuose. Slaptųjų tinklų efektyvumo ir patvarumo analizėje reikšmingos dvi pagrindinės tinklo charakteristikos: tinklo tankumas (ryšių kiekis) ir jo centralizuotumas. Tinklo tankumui matuoti taikomos kelios statistikos, visų pirma tankio (*density*) charakteristika, kuria skaičiuojama realizuotų ryšių proporcija nuo visų potencialiai įmanomų ryšių, ir vidutinio ryšių skaičiaus vienam mazgui (*average degree*) charakteristika, kuri yra patikimesnis tinklo tankumo matas lyginant skirtingo dydžio tinklus (Scott, 2000). Slaptųjų tinklų teorija kelia hipotezę, kad tinklo išlikimą užtikrina mažas tinklo tankumas, nes kuo aktyviau panaudojami tinklo ryšiai, tuo mažiau galimybių tinklui likti nepastebėtam (Krebs, 2001). Kita vertus, manoma, kad slaptieji tinklai laikosi ant stipriųjų, t. y. artimos draugystės arba giminystės, o ne silpnųjų ryšių, o šie, savo ruožtu, formuoja tankius, o ne išskydusius tinklus (Granovetter, 1975), be to, tinklo tankumas skatina solidarumą ir pasiryžimą aukotis (žr. Crossley et al., 2012).

Centriškumo (angl. *centrality*) charakteristika yra sudėtingesnė, nes apima kelias skirtingas centriškumo sampratas ir skirtingus jo skaičiavimo būdus (žr. Freeman, 1979). Kuo labiau centralizuotas tinklas, tuo didesnę pranašumą pagal savo padėtį tinkle turi centrinis veikėjas prieš kitus veikėjus. Jis gali turėti daugiau ryšių negu kiti (vadinamasis laipsnio centriškumas, angl. *degree centrality*) arba jis gali būti strategiškai geriausioje padėtyje, leidžiančioje lengviausiai pasiekti kitus tinklo narius (vadinamasis artumo centriškumas, angl. *closeness centrality*), arba jis gali būti svar-

⁵ Socialinių tinklų analizės terminijos apžvalga lietuvių kalba žr. Gečienė, 2009, jos taikymo pavyzdžių žr. Kavaliauskaitė ir Ramonaitė, 2011.

biausio tarpininko pozicijoje, t. y. žmogaus, sujungiančio kitus veikėjus, kurie be jo nebūtų susiję (vadinamasis tarpininkavimo centriškumas, angl. *betweenness centrality*).

Ar slaptiesiems tinklams naudingiau būti centralizuotiems, ar decentralizuotiems, vėlgi nėra sutarimo. Kaip jau minėta, G. Simmelis manė, kad centralizacija užtikrina kontrolę, kuri būtina slaptiesiems tinklams. Be to, centralizuotumas svarbus tinklo efektyvumui – galimybei greičiau pasiekti kitus tinklo narius ir koordinuoti veikimą (Crossley et al., 2013). Kita vertus, labai centralizuotas tinklas yra ir labai pažeidžiamas, nes pašalinus centrinį tinklo veikėją visas tinklas išyra ir nebegali tęsti veiklos (Krebs, 2001).

Lietuvos savilaidos tinklų analizė suteikia unikalią galimybę patikrinti šias konfliktuojančias hipotezes. Tolesnėse straipsnio dalyse iš pradžių bus trumpai pristatyta Lietuvos pagrindžio spaudos erdvė ir aptarti metodologiniai pasirinkimai. Paskui bus atskirai pristatomi keturių pasirinktų pagrindžio leidinių leidybos tinklai. Galiausiai bus atlikta kiekybinė tinklų charakteristikų analizė, leisianti pagrįsti arba atmesti slaptųjų tinklų teorijoje keliamas hipotezes apie tai, kokios struktūrinės savybės geriausiai užtikrina šių tinklų išlikimą.

2. Lietuvos pagrindžio spaudos erdvė: leidinių pasirinkimo kriterijai

Lietuvos pagrindžio periodinių leidinių atsiradimą XX a. 8-ajame dešimtmetyje inspiravo Rusijos samizdato leidiniai. Lietuvos disidentai ir pagrindžio veikėjai palaikė ryšius su „Sintaksės“, „Einamųjų įvykių kronikos“ ir kitų leidinių leidėjais (Jaseliūnas, 2006; Vasiliauskaitė, 2006). Nors pagrindžio sąlygomis išleistų leidinių, dažniausiai vienkartinį ir (arba) religinio

pobūdžio, galima rasti ir anksčiau, pirmuoju periodiniu savilaidos leidiniu laikoma 1972 m. kovo mėn. pradėjusi eiti „Lietuvos katalikų bažnyčios kronika“. Iki 1975 m. tai buvo vienintelis periodiškai einantis pagrindžio leidinys, tačiau nuo 1975 m. prasidėjo pagrindžio leidinių bumas: 1975 m. pradėta leisti „Aušra“, 1976 m. „Laisvės šauklys“, 1977 m. „Rūpintojėlis“, 1978 m. „Pastogė“ ir „Perspektyvos“, 1979 m. „Alma Mater“, „Lietuvos ateitis“, „Vytis“. Vilmos Vasiliauskaitės (2006, p. 149) skaičiavimais, 1979 m. Lietuvoje iš viso ėjo 13 periodinės savilaidos leidinių.

Dauguma pagrindžio leidinių buvo dauginama spausdinimo mašinėlėmis, taigi cirkuliavo tik labai menku tiražu, paprastai nuo 4 iki 20 kopijų (Vasiliauskaitė, 2006, p. 124–125). Tačiau vieną egzempliorių galėjo perskaityti gana daug skaitytojų, nes leidiniai dažniausiai buvo perduodami iš rankų į rankas. Didžiausią tiražą turėjo „Kronika“, kurią patys leidėjai pradžioje padaugindavo 200–300 egzempliorių ERA kopijavimo mašinomis arba rotaprintu. Tačiau vėliau jos tiražas saugumo sumetimais buvo sumažintas iki 100–150 egzempliorių (Ruzgas 2010), nes „Kronikos“ (ir kai kurių kitų leidinių) turinys Lietuvos žmones pasiekdavo per užsienio radiją.

Didumą Lietuvos pagrindžio leidinių galima suskirstyti į katalikiškąją, tautinę ir liberaliąją srovę. Katalikiškajai savilaidai priskiriami tokie leidiniai kaip „Rūpintojėlis“, „Dievas ir Tėvynė“, „Viltis“, „Tiesos kelias“ ir kt., skirti daugiausia teologijos, filosofijos, krikščioniškos kultūros išsaugojimo temoms, religinėms problemoms nagrinėti. Prie tautinės pakraipos leidinių paprastai priskiriami ne tik Lietuvos laisvės lygos kūrėjų leidžiami „Laisvės šauklys“, „Vytis“, bet ir katalikiškojo pagrindžio leidžiama „Aušra“. Liberaliajam, arba kairiajam, sparnui priskiriamos „Perspektyvos“ ir

„Alma Mater“ (Vasiliauskaitė, 2006). Šalia šių trijų srovių egzistavo, nors gana silpna, kultūrinė savilaida. Vasiliauskaitė jai priskiria tik du numerius išleidusią „Pastogę“ ir jau pertvarkos laikais ėjusią „Nemuno vagą“, tačiau, be šių leidinių, dar verta paminėti Kaune 1975–1977 m. leista kultūros žurnalą „Katakombos“, turėjusį paantraštę „Laisvos literatūros laikraštis“ (Stepukonienė, 2013).

Iš visų Lietuvos pagrindžio leidinių išsiskiria „Kronika“, kuri, nors priskiriama prie katalikiškosios srovės, buvo skirta ne religinio pobūdžio tekstams, bet žmogaus teisių pažeidimo faktų fiksavimui. Sausas faktologinis „Kronikos“ stilius ir pats pavadinimas buvo nusižiūrėtas nuo Rusijoje leisto leidinio „Einamųjų įvykių kronika“, kuris pasirodė esąs labai efektyvus žinioms

lietinio turinio dokumentų, pranešimų apie naujus savilaidos leidinius ir kt.⁶

Detaliai pagrindžio leidinių analizei pasirinkome po vieną svarbiausią leidinį iš kiekvienos ideologinės savilaidos srovės, išskyrus kultūrinę savilaidą (bandyta tirti „Pastogę“, tačiau po interviu su jos redaktoriumi paaiškėjo, kad detalaus tyrimo atlikti neįmanoma, nes dauguma šio leidinio leidyboje dalyvavusių žmonių jau mirę arba nepasiekiami): „Vytį“ iš tautinės srovės, „Perspektyvas“ iš liberaliosios, „Rūpintojėlių“ iš religinės katalikiškosios ir „Lietuvos katalikų bažnyčios kroniką“ kaip atskirą fenomeną (žr. 1 lentelę). Iš kiekvienos ideologinės krypties buvo stengiamasi imti didžiausią numerių skaičių išleidusį ir didžiausią tiražą turėjusį leidinį. Pagal šį

1 lentelė. Pasirinktų pagrindžio leidinių pagrindiniai bruožai

	<i>Vytis</i>	<i>Rūpintojėlis</i>	<i>Perspektyvos</i>	<i>Kronika</i>
Turinys	Politinis	Religinis	Politinis, filosofinis	Žmogaus teisių pažeidimų dokumentavimas
Skaitytojų auditorija	Tautinis pagrindis, jaunimas	Katalikiška	Inteligentija	Įvairi
Tiražas	Mažas	Vidutinis	Mažas	Didelis
Numerių skaičius	6 (2)	26 (15)	22	81
Trukmė	1979–1980 (1988)	1975–1980 (1986–1990)	1978–1981	1972–1989

iš Sovietų sąjungos perduoti į Vakarų (Komaromi, 2012). „Kronikos“ leidėjai kruopščiai atrinkdavo publikuojamus faktus, nurodydami tikslią informaciją apie įvykio vietą, asmenis, skaičius, vengdami bet kokių gandų ar subjektyvių nuomonių publikavimo. Būtent tokios strategijos būsimam Kronikos redaktoriui S. Tamkevičiui patarė laikytis leidinio leidimą palaiminęs tuometinis vyskupas V. Sladkevičius (Tamkevičius, 2012). Nors daugumą „Kronikoje“ skelbiamų faktų sudarė katalikų teisių pažeidimai, tačiau čia pasirodydavo ir pasaulio

kriterijų vertėjo pasirinkti ir tautinei srovei priskiriamą „Aušrą“, ėjusią 1975–1988 m. ir išleidusią 60 numerių. Tačiau „Aušros“ leidėjų tinklas pernelyg susiklojo su „Kronikos“: abu leidinius leido beveik tie patys žmonės, o didelę dalį jos turinio sudarė medžiaga, gauta „Kronikos“ redaktorių, tačiau netinkanti publikuoti „Kronikoje“ dėl jos dokumentinio faktologinio žanro.⁷

⁶ Visatektį „Kronikos“ archyvą galima rasti internete (<http://www.lkbkronika.lt/>).

⁷ Interviu su Sigitu Tamkevičiumi, Kaunas, 2013-02-06, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas,

Kadangi mums rūpėjo įvertinti skirtingose socialinėse terpėse funkcionavusių leidinių savybes, „Aušros“ buvo atsisakyta.

Kiekvienam iš pasirinktų leidinių buvo sudaryta ryšių matrica, fiksuojanti leidėjų tarpusavio ryšius – tiesioginį bendradarbiavimą dirbant prie to leidinio leidybos. Duomenys buvo renkami iš tiesioginių interviu su leidėjais (atlikti interviu praktiškai su visais pasirinktų leidinių leidėjais, kurie tebėra gyvi), taip pat iš publikuotų jų atsiminimų ir archyvinių duomenų. Preliminarus pagrindinių leidėjų sąrašas buvo sudarytas remiantis literatūra ir archyvine medžiaga, tačiau vėliau jis buvo koreguojamas atsižvelgiant į interviu metu gautą naują informaciją. Su leidėjais atliktų interviu sąrašas pateikiamas straipsnio priede.

Prie leidėjų buvo priskiriami tik pagrindiniai žmonės, dalyvavę leidybos procese: redaktoriai, reguliarūs tekstų autoriai (tik tie, kurie patys duodavo savo tekstus), kalbos redaktoriai, įrišėjai, daugintojai (buvo įtraukiami tik tie daugintojai, kurie daugino leidinį redakcijos pavedimu) ir strateginę reikšmę turintys patarėjai. Iš viso „Kronikos“ tinkle buvo identifikuota 20 tokių asmenų, „Rūpintojėlio“ tinkle – 23, „Perspektyvų“ – 13, „Vyčio“ – 11.

Tinklų analizės metodologija reikalauja fiksuoti kiekvieno tinklo mazgo ryšį (ar ryšio nebuvimą) su kiekvienu kitu tinklo veikėju. Ryšio stiprumas buvo diferencijuojamas pagal 5 balų skalę (0 – nepažinojo ir (arba) nežinojo, kad tas žmogus prisideda prie leidinio leidybos, 1 – nujautė, kad tas žmogus prisideda prie leidinio leidybos, bet nebuvo tikras, 2 – žinojo, kad tas žmogus prisideda prie leidinio leidybos, bet su juo leidinio leidybos tikslais nebendravo,

3 – bendravo leidinio leidybos tikslais tik retais atvejais, 4 – nuolat bendravo leidinio leidybos tikslais), tačiau šiame straipsnyje naudojama skaičiavimams tinkamesnė dichotomizuota matrica, kai 1 žymimas tiesioginis bendradarbiavimas (3 ir 4 originaliosios skalės reikšmės), 0 – tiesioginio ryšio nebuvimas (0, 1 ir 2 originaliosios skalės reikšmės).

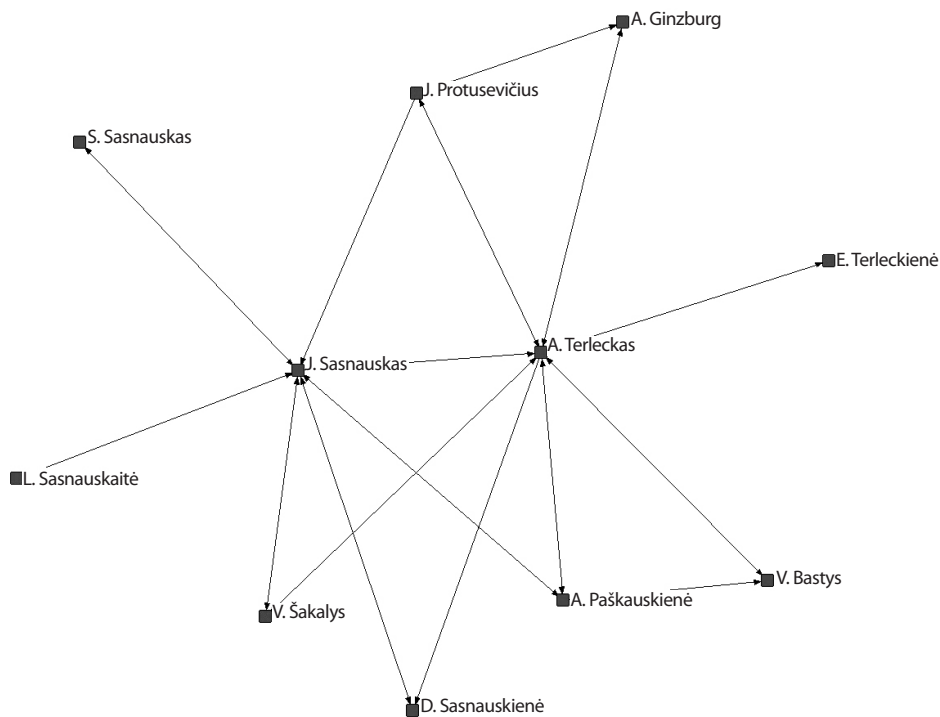
Atliekant interviu buvo atsižvelgiama į galimas informantų atminties spragas, todėl suteikta informacija buvo tikrinama pasitelkiant alternatyvius informacijos šaltinius. Jei nesutapdavo informantų poros pateikta informacija dėl jų tarpusavio ryšių, buvo stengiamasi perklausti ir patikslinti informaciją. Sudėtingiausia metodologinė problema buvo rekonstruoti veikėjų poros tarpusavio ryšius, jei abi veikėjai yra mirę – tokiu atveju (jų nebuvo daug) apie galimus ryšius mėginta išklausti kitų juos pažinojusių žmonių.

3. Lietuvos pagrindžio leidybos tinklai

„Vyčio“ tinklas

Žurnalas „Vytis“, pradėtas leisti 1979 m., buvo grynai politinio pobūdžio leidinys. Jį galima laikyti 1976–1977 m. ėjusio „Laisvės šauklio“ tęsinium. „Vytyje“ buvo paskelbtas 45 pabaltijiečių memorandumas ir kiti vieši kreipimaisi į sovietinės valdžios organus, publikuoti politinių kalinių laišakai, į lietuvių kalbą išversti slapti susirašinėjimo dėl Molotovo–Ribbentropo pakto dokumentai ir pan., taip pat polemniai straipsniai, tokie kaip „Perspektyvos be perspektyvų“, kritikavęs liberaliąją pagrindžio spaudą (Lietuvos laisvės lyga, 1993). „Vytis“ buvo platinamas daugiausia tarp tautinio pagrindžio aktyvistų, tačiau jį gaudavo ir katalikiškojo, ir liberaliojo pagrindžio veikėjai (Terleckas, 1993).

Nr. NSV53; interviu su Jonu Boruta, Šiluva, 2013-06-26, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas, nr. NSV31.

1 pav. „Vyčio“ leidėjų tinklas 1979 m.

Antano Terlecko teigimu, pagrindiniai „Vyčio“ leidėjai buvo trys: Julius Sasnauskas, Vladas Šakalys ir pats Antanas Terleckas. Darbų pasidalijimas buvo menkas – kaip rašo A. Terleckas, „Vyčio“ leidėjams reikėjo ir patiems straipsnius rašyti, juos redaguoti, išspausdinus patiems skaityti, platinti (Terleckas, 1993, p. 3). J. Sasnauskas, kuris buvo vienas iš leidinio įkvėpėjų, spausdino pirmuosius egzempliorius S. Tamkevičiaus padovanota spausdinimo mašinėle. Tam darbui jis turėjo santykinai geras sąlygas, nes tuo metu dirbo sargu Vilniaus universiteto Mokslo muziejuje Šv. Jonų bažnyčioje ir turėjo raktus, todėl galėjo spausdinti naktimis, niekam negirdint.⁸ Tekstus rašė visi trys – ir A. Terleckas, ir J. Sasnauskas, ir V. Šakalys.

⁸ Interviu su Juliumi Sasnausku, Vilnius, 2013-09-13, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas, Nr. NSV67_1.

Iš esmės tai buvo kelių bendražygių leidžiamas leidinys, pasitelkiant į pagalbą savo artimiausius draugus ir šeimos narius. Artimiausiais talkininkais A. Terleckas įvardija Dalią Sasnauskienę, Juliaus Sasnausko motiną, Eleonorą Sasnauskaitę, Juliaus Sasnausko seserį, ir savo žmoną Eleną Terleckienę (Terleckas, 2006, p. 360). Prie platinimo prisidėjo ir Juliaus Sasnausko brolis Sigitas Sasnauskas, kuris domėjosi fotografija ir turėjo leidinio perfotoğrafavimui tinkamos jautrios juostos.⁹ Taigi, galima teigti, kad tinklas buvo grįstas stipriausiais ryšiais (Granovetter, 1973).

Kaip matyti iš 1 pav., tinklas buvo nedidelis ir santykinai centralizuotas – dauguma ryšių ėjo per A. Terlecką ir (arba) J. Sasnauską. Tačiau daugelis išitraukusiųjų į leidinio leidybą vienas kitą pažinojo (net

⁹ Ten pat.

jei tiesiogiai dėl „Vyčio“ leidybos ir nekontaktavo). Tokia tinklo struktūra buvo ir neefektyvi, ir nesaugi, tuo labiau kad daugelis tinklo narių jau seniau buvo sekami KGB. Nenuostabu, kad jau tais pačiais 1979 m., išleidus vos tris „Vyčio“ numerius, A. Terleckas ir J. Sasnauskas buvo areštuoti ir tinklas subyrėjo¹⁰. Vytauto Bogušio, Romualdo Grigo ir Zitos Baranuskaitės pastangomis išleisti dar trys numeriai, tačiau leidėjų tinklas jau buvo visiškai kitas, liko tik leidinio pavadinimas.

„Rūpintojėlio“ tinklas

„Rūpintojėlis“ pradėtas leisti 1977 metais vienuolės, priklausiusios pagrindinei Dieviškosios Jėzaus Širdies seserų kongregacijai, Ados Urbonaitės iniciatyva. „Rūpintojėlis“ daugiausia spausdino religinio turinio tekstus – homilijas, Šv. Rašto interpretacijas, Katalikų bažnyčios dokumentus, religinę poeziją, taip pat filosofinius ir istorinius tekstus. Tačiau jame pasitaikydavo (bent jau pirmuoju leidybos etapu) ir politinio pobūdžio publikacijų, pavyzdžiui, jame buvo išspausdinti slaptieji Molotovo–Ribbentropo pakto protokolai („Rūpintojėlio“ tekstų rinkinį žr.: Urbonaitė, 2000).

Slaptame susitikime, kuriame nuspręsta kurti tokį pagrindinį leidinį, iš viso dalyvavo septyni žmonės: istorijos mokytojas Kazimieras Šapalas, kun. Juozas Indriūnas, kun. Lionginas Kunevičius (jis buvo pagrindinės „Aušros“ redaktorius, tačiau „Rūpintojėlio“ iniciatoriai to nežinojo), garsus pagrindžio lyderis daktaras Povilas Butkevičius, medicinos studentas Donatas Stakišaitis ir pati Ada Urbonaitė. Kun. J. Indriūno bute vykusiame susitikime buvo sutarta, kad leidinio redaktoriumi bus K. Šapalas, o leidėja – A. Urbonaitė. Kiti

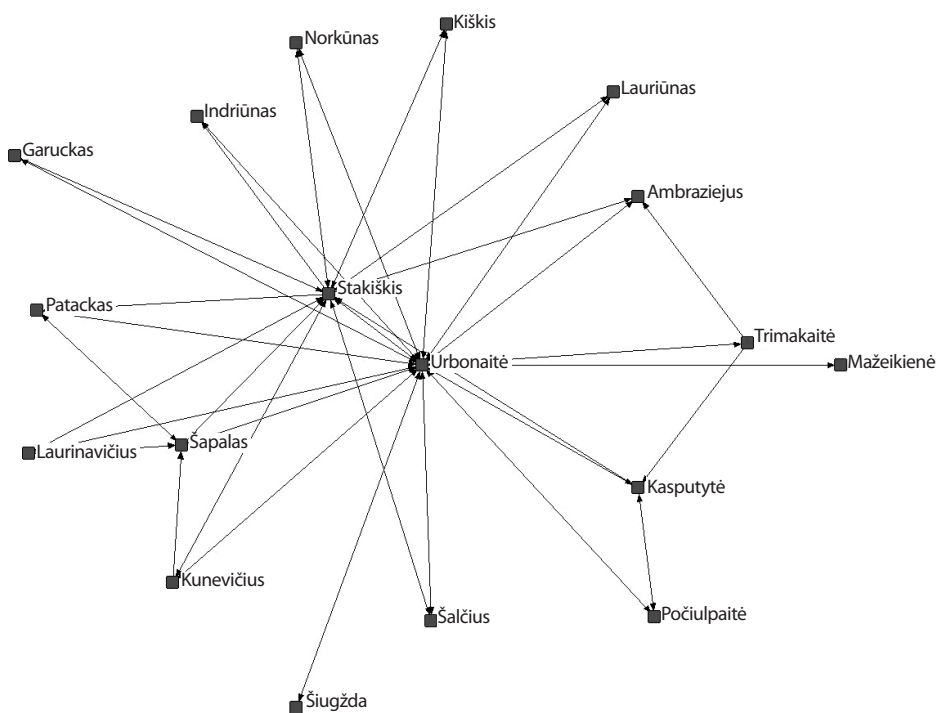
susitikimo dalyviai pasižadėjo būti leidinio bendradarbiais, išskyrus gydytoją P. Butkevičių, kuris nepritarė idėjai leisti naują leidinį, o siūlė vietoj to geriau remti jau einančius (Stakišaitis, 2010, p. 149–150).

Leidybos pradžioje didžiąją dalį darbų darė pati A. Urbonaitė: spausdino tekstus (ji turėjo nuosavą spausdinimo mašinėlę, su kuria perspausdindavo pagrindines knygas), rinko medžiagą, kontaktavo su autoriais, organizavo leidinio įrišimą, platino atspausdintas kopijas. K. Šapalas tik redagavo tekstus ir rašė kai kuriuos straipsnius. D. Stakišaitis buvo svarbiausias jos pagalbininkas palaikant ryšį su autoriais ir kituose darbuose. Po kelerių metų K. Šapalas pradėjo leisti kitą, labiau politinio turinio pagrindžio leidinį „Tiesos kelias“ ir paliko „Rūpintojėlį“, o A. Urbonaitė tapo ne tik pagrindine leidėja, bet ir vyriausiąja leidinio redaktore.

Kaip matyti iš 2 pav., „Rūpintojėlio“ leidybos tinklas primena klasikinį „žvaigždės“ tinklą (žr., pvz., Wasserman and Faust 1994), kurio centre – A. Urbonaitė. Dauguma kitų veikėjų (daugiausia tai nuolatiniai tekstų autoriai) kontaktavo tiesiogiai su A. Urbonaite. Antrasis pagal centriškumą yra D. Stakišaitis, kurį Ada dažnai siūsdavo atlikti įvairių užduočių, pavyzdžiui, kontaktuoti su autoriais, nuvežti jiems naują numerį, nuvežti numerį dauginimui.

Tokia tinklo struktūra, kurią matome iš diagramos, atrodo labai netinkama konspiraciniam darbui, nes pagrindinis leidėjas yra pernelyg matomas ir aktyvus. Iš tiesų liudininkų pasakojimai patvirtina, kad A. Urbonaitė buvo nusiteikusi, kad bus areštuota ir beveik nenaudojo konspiracinių taktikų. Dauguma žmonių, rašiusių „Rūpintojėliui“, žinojo, kad ji yra pagrindinė leidinio leidėja (Stakišaitis, 2013). Todėl nenuostabu, kad KGB po poros metų susekė, kas yra leidinio redaktorius. Per apklausą 1980 metais ji

¹⁰ Trečiasis leidėjas Vladas Šakalys pėsčiomis per Kareliją pabėgo į Suomiją (Kareniauskaitė, 2012).

2 pav. „Rūpintojėlio“ leidėjų tinklas 1977–1980 m.

prisipažino, kad yra „Rūpintojėlio“ leidėja ir redaktorė, tačiau nebuvo suimta. Visgi po kratos ir apklausos 1980 m. „Rūpintojėlio“ tinklas praktiškai subyrėjo, nes dauguma bendradarbių, žinodami, kad A. Urbonaitė yra sekama, nedrįso toliau bendradarbiauti. Be to, kai kuriems įtarimų sukėlė tai, kad ji nebuvo suimta, nors ir prisipažino leidusi pagrindinio leidinį. Ada toliau viena pati bandė tęsti leidybą, tačiau ir turinys, ir leidybos mastai iš esmės pasikeitė – leidinys tapo grynai religinio pobūdžio ir išeidavo gerokai rečiau. Galiausiai 1983 m. A. Urbonaitė sustabdė leidybą. 1986 m., jau prasidėjus pertvarkai, leidyba vėl buvo atnaujinta, atsiradus kitiems bendradarbiams ir atsinaujinus kai kuriems seniems kontaktams.

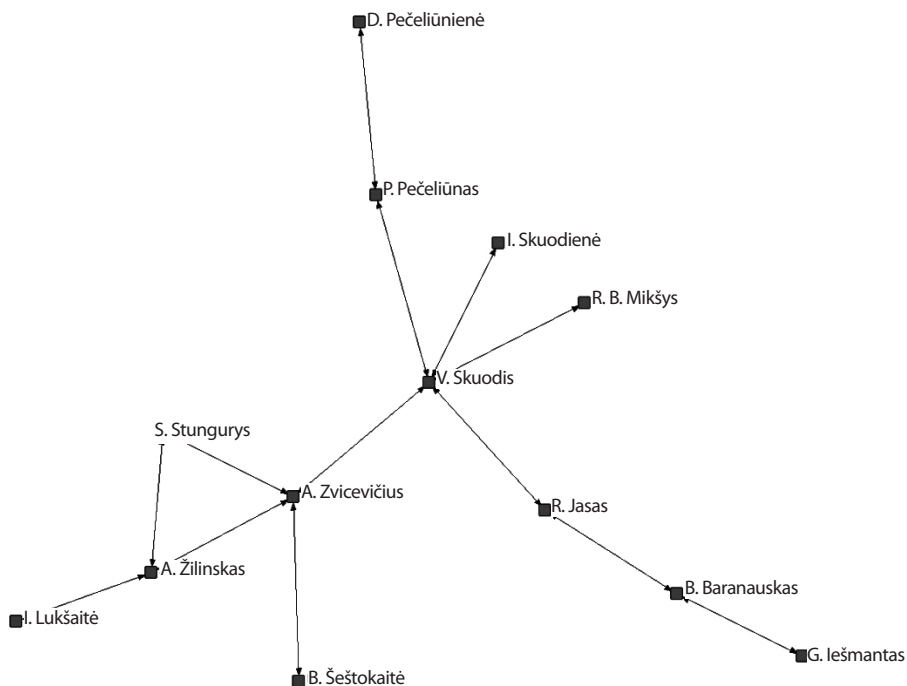
„Perspektyvų“ tinklas

„Perspektyvos“ buvo vienas iš intelektualiausių Lietuvos pagrindinio leidinių.

Didžioji jos auditorijos dalis buvo inteligentija ir kultūrinis Lietuvos elitas. Jose buvo publikuojami filosofiniai ir politiniai tekstai, kritikuojantys sovietinės sistemos pamatus. Vyravo vadinamojo eurokomunizmo ideologijos tekstai, tačiau buvo ir kitokios politinės orientacijos straipsnių, nes „Perspektyvos“ deklaravo atvirumą visoms ideologijoms ir siekė inicijuoti diskusijas tarp skirtingų stovyklų.

Leidinyje įkurtas Vilniaus universiteto docento geologo Vytauto Skuodžio iniciatyva. Jis buvo išitraukęs į „Aušros“ ir „Kronikos“ platinimą, tačiau nusprendė leisti savo leidinį, nes turėjo daug medžiagos, kuri netiko nei „Kronikai“, nei „Aušrai“, tačiau, jo manymu, buvo svarbi ir vertinga platesnei auditorijai.¹¹ Savo idėjomis jis pasidalijo

¹¹ Interviu su Vytautu Skuodžiu, Vilnius, 2001-03-27, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas, Nr. VK26_1.

3 pav. „Perspektyvų“ leidėjų tinklas 1978–1980 m.

su buvusiu politiniu kaliniu Albertu Zvicevičiumi, kuris turėjo pogrindžio aktyvistų tinklą, ir šis į „Perspektyvų“ leidybą įtraukė Stasį Stungurį (kuris dalyvavo „Laisvės šauklio“ leidyboje) ir kitus (Klumbys, 2002).

Kaip matyti iš 3 pav., „Perspektyvų“ tinklo struktūra visiškai skiriasi nuo „Rūpintojėlio“. V. Skuodis buvo vyriausiasis „Perspektyvų“ redaktorius, o A. Zvicevičius – artimiausias jo patarėjas ir bendradarbis. Be A. Zvicevičiaus, V. Skuodis „Perspektyvų“ leidybos reikalais tiesiogiai bendravo tik su P. Pečeliūnu, R. B. Mikšiu ir R. Jasiu bei savo žmona Irena Skuodiene. Ne taip kaip „Rūpintojėlio“ atveju, dauguma leidyboje dalyvavusių žmonių nežinojo, kas yra žurnalo redaktorius – vienintelis tai žinojęs buvo A. Zvicevičius.¹²

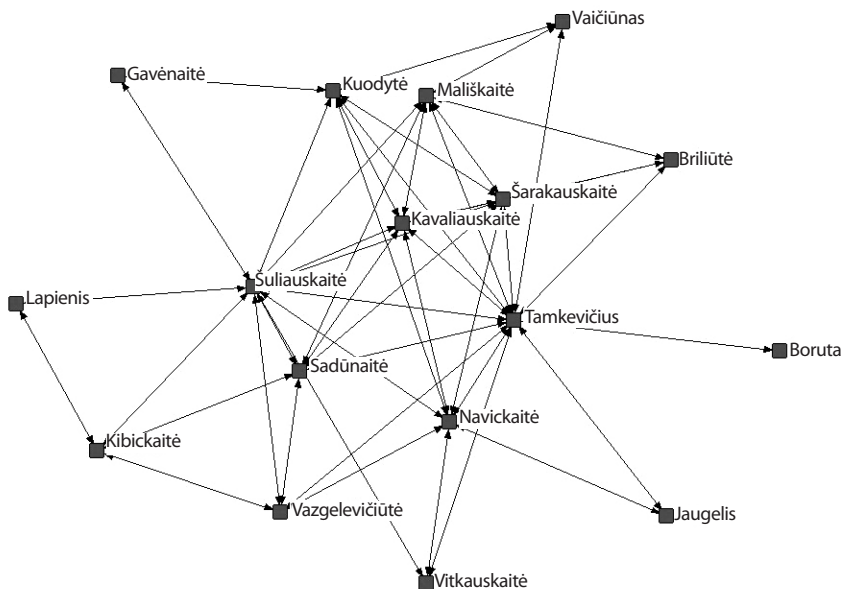
Specialios atsargumo priemonės visgi nepadėjo „Perspektyvoms“ išvengti KGB

persekiojimo. V. Skuodis buvo Saugumo sučiuptas 1979 metais, kai kartu su Povilu Pečeliūnu bandė sukonstruoti dauginimo aparatą (Klumbys 2002). Po V. Skuodžio arešto dar išėjo keturi numeriai, iš kurių trys buvo parengti jo paties, o ketvirtame buvo paskelbta V. Skuodžio teismo proceso medžiaga, gauta iš jo artimųjų. Šiuos numerius išleido A. Zvicevičius, A. Žilinskas ir kiti bendradarbiai. Tačiau paskui „Perspektyvų“ leidyba nutrūko, nes tiesiog trūko straipsnių, leidėjai neturėjo net savo spausdinimo mašinėlės.

„Kronikos“ tinklas

Idėja leisti „Kroniką“ gimė apie 1966 metus prasidėjusiuose slaptuose aktyviųjų kunių susitikimuose, kuriuose dalyvaudavo Sigitas Tamkevičius, Juozas Zdebskis, Lionginas Kunevičius, Konstantinas Ambrašas, Alfonsas Svarinskas ir kiti (Spengla,

¹² Ten pat.

4 pav. „Kronikos“ leidėjų tinklas 1975–1983 m.

1997; Streikus, 2002; Tamkevičius, 2012). Atsakomybės imtis idėjos įgyvendinimo ėmėsi jaunas ir KGB akiratin dar nepatekęs S. Tamkevičius. Kaip jis pats pasakoja, „tada, kaip sakau, buvau jauniausias ir dar nebuves lagery, tai galbūt lengviausia buvo rizikuoti, nes tada visi labai gerai suvokėm, kad bet kokio nelegalaus pogrindžio leidinio redagavimas, leidimas – jis yra daugiau kaip pavojingas.“¹³

Pačioje pradžioje „Kronikos“ leidybos tinklas buvo gana panašus į „Rūpintojėlio“. Pradinį tinklą sudarė tik 7 žmonės, vykdančys skirtingas veiklas: filologas Kazimieras Ambrasas redagavo kalbą, didelę pagrindinės veiklos patirtį turėjęs Petras Plumpa daugino „Kroniką“ savo pasidarytu kopijavimo aparatu, keletas vienuolių spausdino pirmuosius leidinio egzempliorius. Pats S. Tamkevičius rinko medžiagą, sudarinėjo numerius, skirstė darbus ir buvo pagrindinis

tarpininkas tarp visų bendradarbių (plačiau žr. Kukulskytė, 2013).

Tokia tinklo struktūra, kaip greitai paaiškėjo, buvo ir neefektyvi, ir rizikinga. Jau 1973 m. atliekamos „Kronikos“ bendradarbių kratos, suimamas P. Plumpa, o 1974 m. ir keli kiti „Kronikos“ bendradarbiai – J. Gražys, V. Jaugelis, N. Sadūnaitė. „Kronikos“ išlikimui iškyla pavojus, S. Tamkevičius yra priverstas ieškoti naujų bendradarbių ir keisti taktiką. Jis nusprendžia įtraukti daugiau žmonių ir geriau paskirstyti užduotis.

Kaip matyti iš 4 pav., antruoju leidybos laikotarpiu (nuo 1975 iki 1983 m.) „Kronikos“ tinklas tapo ne tik didesnis, bet ir gerokai tankesnis, nei „Perspektyvų“ ir „Rūpintojėlio“. Nors S. Tamkevičius buvo tinklo centre, daugelis kitų veikėjų kontaktavo vienas su kitu tiesiogiai, be S. Tamkevičiaus tarpininkavimo. Tinkle buvo aiškus darbų pasidalijimas: keletas žmonių rinko medžiagą, kelios seserys redagavo kalbą, kitos dirbo prie pirmųjų egzempliorių

¹³ Interviu su Sigitu Tamkevičiumi, Kaunas, 2013-02-06, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas, Nr. NSV53.

spausdinimo ir fotokopijų darymo išvežti į Vakarų. Keli žmonės buvo atsakingi už numerių išvežiojimą po parapijas visoje Lietuvoje. Pats S. Tamkevičius rinko medžiagą, rašė vedamąjį straipsnį, nuveždavo naują numerį vyskupo aprobavimui ir rūpinosi „Kronikos“ perdavimu Rusijos disidentams Maskvoje.¹⁴

Nors S. Tamkevičius, kaip matyti iš diagramos, buvo pačiame tinklo centre, vos keli net pačios leidybinės komandos žmonės žinojo, kad jis yra „Kronikos“ redaktorius. Net patys artimiausi bendradarbiai galėjo tik spėti, kokios yra kitų funkcijos, nes tinkle egzistavo nerašyta norma nieko neklausinėti apie kitų funkcijas ir pareigas, juk nežinojimas buvo geriausia apsauga, kad suėmimo atveju bendradarbiai nebūtų išduoti. Galbūt dėl didelio tarpusavio pasitikėjimo, o galbūt ir dėl bažnytinės disciplinos „Kronikos“ tinkle buvo įprasta visas gautas užduotis atlikti nieko nesiteiraujant – nei kas liepė jas atlikti, nei kodėl¹⁵. Tokia praktika sykiu užtikrino ir veiklos slaptumą, ir efektyvumą.

Kadangi S. Tamkevičius buvo aktyvus įvairiose katalikiškojo pagrindžio veiklose, jis buvo nuolat sekamas KGB. Galiausiai 1983 m. buvo suimtas, neturint tvirtų įrodymų, kad jis yra vyriausiasis „Kronikos“ redaktorius. Kiti bendradarbiai suprato milžinišką „Kronikos“ reikšmę ir buvo nusiteikę tęsti veiklą. Tačiau tai padaryti nebuvo lengva, nes S. Tamkevičius buvo vienintelis žmogus, žinojęs kitų funkcijas. Artimiausios S. Tamkevičiaus pagalbininkės seserys B. Mališkaitė, O. Šarakauskaitė, V. Kavaliauskaitė ir B. Briliūtė, kurios pažinojo viena kitą, susitiko aptarti situacijos ir išsiaiškinti, kuri buvo atsakinga už kokius

darbus.¹⁶ Šios seserys pačios išspausdino pirmąjį numerį po S. Tamkevičiaus suėmimo, o vėliau susisiekė su kun. Jonu Boruta ir paprašė tapti vyriausiuoju „Kronikos“ redaktoriumi.¹⁷ J. Boruta šias funkcijas vykdė iki pat 1989 m., nors didumą darbo toliau darė seserys, sėkmingai paslėpdamos vyriausiąjį redaktorių nuo KGB akių (plačiau apie 3-įjį „Kronikos“ leidybos etapą žr.: Kukulskytė, 2013).

Struktūrinės tinklo charakteristikos

Jau vien kokybinis žvilgsnis į visų keturių leidinių leidėjų tinklus parodo, kad G. Simmelis buvo neteisis manydamas, kad slaptieji tinklai pasižymi vienoda struktūra. Mūsų atveju matyti, kad struktūriniai skirtumai tarp visų leidinių yra esminiai. „Rūpintojėlis“ ir iš dalies „Vytis“ primena klasikinį „žvaigždės“ arba „rato“ tinklą, tačiau abiem atvejais tai yra ne viena, o du beveik lygiaverčius centrus turintys tinklai.¹⁸ „Perspektyvos“ primena „stebulės“ (angl. *Hub-and-Spoke*) tipo tinklą, o „Kronika“ savo tankumu beveik prilygsta „pilnojo“ (angl. *complete*) tinklo struktūrai (klasikinius komunikacijos tinklo pavyzdžius žr. Baker and Falkner, 2003, p. 849).

Iš 2 lentelės matome, kaip skiriasi kiekybinės kiekvieno tinklo charakteristikos. „Kronikos“ tinklas pasižymi didžiausiu tinklo tankumu. Tai ypač stebina atsižvelgiant į tai, kad jis yra ir vienas didžiausių – kuo didesnis yra tinklo mazgų skaičius,

¹⁴ Interviu su Sigitu Tamkevičiumi, Kaunas, 2013-02-06, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas, Nr. NSV53.

¹⁵ Ten pat.

¹⁶ Interviu su Bernadeta Mališkaite, Kaunas, 2013-03-08, „Nematomos sovietmečio visuomenės“ archyvas, Nr. NSV36.

¹⁷ Įdomu, kad pats S. Tamkevičius, nujausdamas artėjančią suėmimą, buvo prašęs J. Borutos perimti „Kronikos“ redagavimą, tačiau seserys to nežinojo.

¹⁸ Taigi tai yra ne hierarchinė struktūra, kurioje vienas lyderis stengiasi centralizuoti valdžią ir užtikrinti vienakryptę komunikaciją, o visus pagrindinius darbus sau prisiimančių žmonių tandemas, turintis menkai išplėtotą organizacinę struktūrą.

tuo sunkiau pasiekti tą patį tinklo tankį, nes potencialių ryšių sparčiai daugėja su kiekvienu nauju tinklo nariu (žr. Scott, 2000). Dėl to „Kronikos“ išskirtinumas dar labiau išryškėja žvelgiant į vidutinį ryšių skaičių vienam tinklo nariui – „Kronikos“ tinkle kiekvienas veikėjas turėjo tiesioginį ryšį vidutiniškai su šešiais kitais veikėjais, „Perspektyvose“ – su dviem, „Vytyje“ – su trimis, „Rūpintojėlyje“ – su keturiais (tačiau šiuo atveju vidurkį labai pakelia A. Urbonaitės ir D. Stakišaičio ryšių skaičius). Tai leidžia paneigti hipotezę, kad slaptųjų tinklų galimybės išlikti mažėja didėjant tinklo tankumui. Matome, jog Lietuvoje yra priešingai – pats sėkmingiausias ir ilgiausiai išsilaikęs tinklas yra pats tankiausias. Klausimą, kaip tai paaiškinti, reikėtų tirti atskirai.¹⁹

Įdomiausius struktūrinius skirtumus galime matyti žvelgdami į skirtingus tinklo centriškumo matus. „Rūpintojėlis“ yra labiausiai centralizuotas pagal visus tris centriškumo matus – laipsnio, artimumo ir tarpininkavimo centriškumą. Taip yra todėl, kad A. Urbonaitė turi daugiausia ryšių, gali greičiausiai pasiekti kiekvieną tinklo narį ir yra svarbiausia tarpininkė tarp kitų veikėjų. Tiesa, tarpininkavimo centriškumas yra kiek mažesnis, nes D. Stakišaitis sudaro alternatyvų kelią tarp daugelio veikėjų porų. Panašus, tikrai mažesnis ir mažiau centralizuotas, yra „Vyčio“ tinklas.

„Perspektyvos“ išsiskiria itin įdomia tinklo konfigūracija ir specifinėmis savybėmis – šis tinklas yra mažiausiai centralizuotas pagal laipsnio centriškumą, tačiau labiausiai centralizuotas pagal tarpininkavimo centriškumą. Taip yra todėl, kad tinklas yra

labai retas ir net pats centriškiausias žmogus V. Skuodis turi 5 ryšius su kitais tinklo mazgais. Tačiau tuo pat metu V. Skuodis yra labai svarbus tarpininkas – jis atsiduria vos ne kiekviename kelyje (angl. *path*) tarp kitų veikėjų porų. „Kronikos“ tinkle situacija yra visiškai priešinga – laipsnio centriškumas yra vidutinis, o tarpininkavimo centriškumas yra pats mažiausias iš visų nagrinėtų tinklų.

Šie skirtumai parodo esminę tarpininkavimo centriškumo svarbą tinklo patvarumui (angl. *robustness*) – gebėjimui išlikti, pašalinus vieną ar kelis tinklo mazgus (apie šią tinklo savybės svarbą ir galimus matavimo būdus žr. Baldi et al. 2001). Pašalinus V. Skuodį, „Perspektyvų“ tinklas suskyla į penkis nesisiejančius komponentus. A. Urbonaitės pašalinimas iš „Rūpintojėlio“ turėtų kiek mažesnę poveikį, nes D. Stakišaitis turėjo ryšį su visais veikėjais, išskyrus du. Tačiau pašalinus abu – ir A. Urbonaitę, ir D. Stakišaitį, atkurti tinklo praktiškai nebūtų įmanoma. Panaši situacija ir su „Vyčio“ tinklu – J. Sasnauskas ir A. Terleckas galėjo pakeisti vienas kitą, tačiau pašalinus abu (abu jie buvo areštuoti) tinklas subyrėjo.

„Kronikos“ atveju situacijai buvo visiškai kitokia: pašalinus iš tinklo vyriausiąjį redaktorių S. Tamkevičių, nuo jo atsiskiria tik J. Boruta (iš tiesų, kaip paaiškėjo iš interviu, po S. Tamkevičiaus suėmimo likusios „Kronikos“ leidėjos ne iš karto atkūrė leidybinį ryšį su J. Boruta, nors jį pažinojo iš kitų katalikiško pogrindžio veiklų), tačiau tinklas nesubyra. Tai leidžia paaiškinti, kaip „Kronika“ sugebėjo išsilaikyti 1983 m. suėmus S. Tamkevičių, kuris, regis, tik savo vieno rankose laikė visas „Kronikos“ leidybos gijas.

Stebėtina, tačiau laipsnio centriškumas, matuojantis turimų ryšių kiekio skirtumus, neturėjo esminės įtakos tinklo gyvybingumui. Nors V. Skuodis stengėsi minimizuoti

¹⁹ Vienas iš galimų paaiškinimų – kamufliažinių taktikų naudojimas – buvo pristatytas konferencijoje „Disclosing Invisible Society: Informal and Concealed Networks Under Communism“, Vilnius, 2014 m. gruodžio 5–6 d.

2 lentelė. *Pasirinktų leidinių leidėjų socialinio tinklo charakteristikos*

<i>Tinklo charakteristikos</i>	<i>Vytis</i>	<i>Rūpintojėlis</i>	<i>Perspektyvos</i>	<i>Kronika (1975–1983)</i>
Tinklo dydis (veikėjų skaičius)	11	18	13	17
Tinklo tankis (<i>density</i>)	0,291	0,23	0,17	0,35
Vidutinis ryšių skaičius	2,9	3,89	2	5,6
Laipsnio (<i>degree</i>) centriškumas	62,2	86,7	29,5	52
Artumo (<i>closeness</i>) centriškumas	61	91,6	44,5	53,8
Tarpininkavimo (<i>betweenness</i>) centriškumas	43,8	60,4	67,7	27,9

savo leidybinius kontaktus, kad būtų mažiau pastebimas, tai nesutrukdė KGB išsiaiškinti jo veiklą, nes S. Tamkevičius turėjo daug kontaktų su dauguma „Kronikos“ leidėjų ne tik dėl jos leidybos reikalų, bet ir dėl kitų katalikiškojo pagrindžio veiklų (jis buvo „Kronikoje“ aktyviausiai dalyvavusių dviejų kongregacijų dvasios tėvas, dažnai dalyvaudavo rekolekcijose ir pan.). Tikėtina, kad būtent ši kontaktų gausa suklaidino jį sekusius saugumo atstovus ir savotiškai paslėpė jo veiklą, susijusią su pagrindinio leidinio leidyba.

Išvados

Straipsnyje buvo siekiama paaiškinti ilgiausiai visoje Sovietų sąjungoje ėjusio pagrindinio periodinio leidinio – „Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos“ – fenomenalią sėkmę, lyginant ją su kitais pagrindžio leidiniais. Socialinių tinklų metodologinė perspektyva leido pažvelgti į savilaidos leidėjų sambūrį kaip į komunikacinį tinklą, turintį savitą struktūrą, nuo kurios priklauso komunikacijos srauto efektyvumas ir patvarumas. Pasitelkus socialinių tinklų analizės įrankius, buvo įvertintos nagrinėtų leidinių leidėjų tinklo kokybinės ir kiekybinės struktūrinės charakteristikos.

Slaptuosius tinklus tiriantys autoriai išskiria dvi svarbiausias tinklo charakteris-

tikas, turinčias įtakos ir jo gebėjimui veikti slapta, ir jo veiklos efektyvumui, – tinklo tankumą ir jo centralizuotumą. Tačiau iki šiol literatūroje nėra vienos nuomonės, koks struktūrinių savybių derinys palankiausias slaptųjų tinklų funkcionavimui: vieni teigia, kad tokie tinklai turėtų būti centralizuoti ir hierarchiški, kiti – kad reti ir decentralizuoti. Mūsų atliktas Lietuvos savilaidos leidinių tyrimas pateikia kitokią atsakymą. Kaip matyti iš „Kronikos“ pavyzdžio – slaptasis tinklas gali itin sėkmingai veikti būdamas tankus ir santykinai decentralizuotas.

Atlikta analizė parodė, kad toks tinklas gali efektyviai veikti tik tada, kai užduotys nėra pernelyg sudėtingos, o darbo pasidalijimas menkas („Vyčio“ ir „Rūpintojėlio“ atvejais). Tačiau ši tinklo struktūra yra nepalanki tinklo gyvybingumui išlaikyti, nes centriniai tinklo veikėjai patiria didžiausią riziką. Toks tinklas gali veikti tik tuomet, kai svarbiausi jo veikėjai pasiryžę priimti šią riziką, tačiau jis yra itin pažeidžiamas.

„Kronikos“ pavyzdys rodo, kad sudėtingėjant veikloms ir darbo pasidalijimui, tinklas juda link decentralizacijos ir ryšių tankėjimo. Be tinklo decentralizacijos efektyvus „Kronikos“ veikimas nebūtų įmanomas turint omenyje jos veikimo mastą ir sudėtingumą – jos turinį sudarė

ne kelių autorių straipsniai, o daug iš visos Lietuvos surinktų ir kruopščiai patikrintų faktinių žinučių, išspausdintas žurnalas buvo išvežiojamas po visą Lietuvą ir slapta išgabenamamas per Rusiją į Vakarų. „Kronikos“ tinklo tankumas, esant vidutiniam centralizacijos laipsniui, užtikrino efektyvų darbą ir kartu – tinklo patvarumą.

Galiausiai tyrimas parodė, jog tinklo centriškumo svarbos negalima vertinti vienareikšmiškai – skirtingos centriškumo sampratos turi skirtingą poveikį slaptųjų tinklų veikimui. Kaip matyti iš „Perspektyvų“ pavyzdžio, lemiamą tinklo patvarumo charakteristika yra tarpininkavimo centriškumas. Didelis tarpininkavimo centriškumas yra itin kenksmingas slaptosioms

organizacijoms, o tinklas negali išgyventi, kai iš jo pašalinamas vienas ar keli centriniai veikėjai, nes sutrūkinėja komunikacinis srautas tarp tinklo narių.

Tyrimas taip pat atskleidė socialinių tinklų analizės metodologinės priegijos naudą ir perspektyvumą komunikacijos moksluose. Ši metodologija leidžia tiesiogiai tirti informacijos srautų tarp veikėjų struktūrą, tarpininkų ir „vartininkų“ reikšmę, informacijos mainų efektyvumą ir kt. Pastaruoju metu itin tobulėjantys socialinių tinklų analizės įrankiai teikia galimybių ne tik vizualizuoti komunikacijos tinklus, bet ir įvertinti kiekybines jų charakteristikas, kurios, kaip parodė šis tyrimas, gali turėti lemiamos reikšmės tinklo veikimui.

LITERATŪRA

BAKER, W. E.; & FAULKNER, R. R. (1993). The social organization of conspiracy: Illegal networks in the heavy electrical equipment industry. *American Sociological Review*, vol. 58, no. 6, p. 837–860.

BALDI, P.; ROSA, M.; and VIGNA, S. (2011). Robustness of Social Networks: Comparative Results Based on Distance Distributions. *Social Informatics*, 6984, p. 8–21.

CROSSLEY, N.; EDWARDS, G.; HARRIES, E.; & STEVENSON, R. (2012). Covert social movement networks and the secrecy-efficiency trade off: The case of the UK suffragettes (1906–1914). *Social Networks*, 34(4), p. 634–644.

ERICSON, B. H. (1981). Secret Societies and Social Structure. *Social Forces*, 60(1), p. 188–210.

GEČIENĖ, I. (2009). Socialinių tinklų analizė migracijos studijose. *Sociologija: Mintis ir veiksmai*, nr. 2, p. 130–143.

GRANOVETTER, M. (1973). The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, 78(6), p. 1360–1380.

HAYTHORNTWHAITE, C. (1996). Social network analysis: An approach and technique for the study of information exchange. *Library & information science research* 18.4, p. 323–342.

JASELIŪNAS, Egidijus (2006). *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje*: daktaro disertacija. Vilnius. 171 p.

KARENIAUSKAITĖ, Monika (2012). Vladas (Vladimiras) Šakalys. 1942 02 09–1995 08 13. Internetinė prieiga: <http://genocid.lt/UserFiles/File/Atmintinos_datos/2012/201202_sakalys.pdf>.

KARENIAUSKAITĖ, Monika (2014). „Samizdat“ Networks in Communist Lithuania: Repressed Deviants or Developers of Alternative Public Discourse?: Paper presented at the conference „Disclosing Invisible Society: Informal and Concealed Networks Under Communism“, Vilnius, 5–6 December, 2014.

KAVALIAUSKAITĖ, Jūratė ir Ainė RAMONAITĖ (red.) *Sąjūdžio ištakų beiškant: nepaklusniųjų tinklaveikos galia*. Vilnius: Baltos lankos, 2011.

KLUMBYS, Valdemaras (2002). Pogrindžio leidinys „Perspektyvos“ (1978–1981): Intelektualiosios savilaidos pradžia Lietuvoje. *Genocidas ir rezistencija*, 2(12), p. 179–208.

KLUMBYS, Valdemaras (2008). Lietuvos kultūrinis elitas sovietmečiu: tarp pasipriešinimo ir prisitaikymo. *Lietuvos etnologija: socialinės antropologijos ir etnologijos studijos*, 8(17), p. 139–161.

KLUMBYS, Valdemaras (2013). Samizdat and the the Public Sphere in Soviet Lithuania: Paper presented at the Conference „Polish and Lithuanian Experience in Anti-Communist Dissent“. Kaunas–Vilnius, 23–24 October, 2013.

- KOMAROMI, A. (2004). The Material Existence of Soviet Samizdat. *Slavic Review*, 63(3), p. 597–618.
- KOMAROMI, A. (2012). Samizdat and Soviet Dissident Publics. *Slavic Review*, 71(1), p. 70–90.
- KREBS, Valdis E. (2002). Mapping Networks of Terrorist Cells. *Connections*, 24(3), p. 43–52.
- KUKULSKYTĖ, Rytė (2013). Laisvoji erdvė sovietinėje sistemoje: Lietuvos katalikų bažnyčios kronikos leidybos tinklo analizė. In Gudžinskas L. (red.). *Jaunųjų politologų darbai*. Vilnius: Greita spauda.
- LATORA, V.; and MERCHIORI, M. (2004). How the science of complex networks can help developing strategies against terrorism. *Chaos, Solitons and Fractals*, 20, p. 69–75.
- NARKUTĖ V. (2002). “The Chronicle of the Catholic Church in Lithuania” in defence of religious liberty (1972–1989). *Soter*, 7(35), p. 159–181.
- RUZGAS, Albertas (2010). *Rezistentų pagrindiniai periodiniai leidiniai: Okupacijų metai, 1940–1989: Leidinių sąvadas*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras.
- SĖDAITYTĖ, Edita (2012). Savilaida Sovietinėje Lietuvoje: istoriografinis aspektas. *Knygotyra*. t. 59, p. 40–52.
- SIMMEL, George (1906). The Sociology of Secrecy and of Secret Societies. *American Journal of Sociology*, 2(4), p. 441–498.
- SPENGLA, Vidas (1997). *Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronika*. 11 tomas. Kaunas: LKB TTK leidykla.
- STAKIŠAITIS, Donatas (2010). Susitikimai – dovana visiems laikams. In Stakišaitis D., Šulcienė L. ir Trimakaitė G. (sud.). *Sesuo Ada. Pašaukta ginti Tautos sielą*. Kaunas: Arx Baltica.
- STEPUKONIENĖ, Inga (2013). Prancūziškios Kauno inteligentijos orientacijos sovietmečiu: žurnalas „Katakombos“. *Česlovo Milošo skaitymai*, 6, p. 35–43.
- TAMKEVIČIUS, Sigitas (2012). *Tiesa išlaisvina. Arkivyskupo Sigitto Tamkevičiaus prisiminimai apie dvidešimt „LKB Kronikos“ metų*. Kaunas: Kauno arkivyskupija.
- TERLECKAS, Antanas (1993). Įvadas. In *Sovietinių laikų pogrindžio spauda. 1979. Vytis, Nr. 1–3*. Lietuvos laisvės lyga.
- TERLECKAS, Antanas (2006). Lietuvos laisvės lygos spauda. „Vytis“. In *Lietuvos laisvės lyga nuo „Laisvės šauklio“ iki Nepriklausomybės*. Antra knyga. Vilnius: „Naujoji matrica“, p. 360–364.
- URBONAITĖ, Ada (2000) (sud.). *Rūpintojėlis: pilnas 1977–1990 m. pogrindyje išleistų numerių (1–26) rinkinys*. Kaunas: Judex.
- VAIGAUSKAS, G. K. (1992). *Lietuvos nacionalistų kenkėjiška veikla ir kova su ja: vadovėlis praktikams*. Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga.
- VASILIAUSKAITĖ, Vilma (2006). *Lietuvos ir Vidurio Rytų Europos šalių periodinė savilaida (1972–1989)*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- WASSERMAN, Stanley; and FAUST, Katherine (1994). *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.

SOCIAL NETWORK ANALYSIS OF SAMIZDAT IN SOVIET LITHUANIA

Ainė Ramonaitė, Valdemaras Klumbys, Rytė Kukulskytė

S u m m a r y

The article presents the comparative analysis of four samizdat networks in Soviet Lithuania, including the most successful underground publication in the Soviet Union, “The Chronicle of the Catholic Church of Lithuania”, which was continuously published from 1972 until the breakdown of the regime in 1989. The purpose of the article is to examine the effect of network characteristics on the performance and viability of samizdat publications.

The data for social network analysis was collected by face-to-face interviews with the publishers of the selected samizdat publications and by using archival data and published memoirs. The analysis reveals that the exceptional success of the Chronicle can be explained by high density and relative decentralisation of the network of its publishers. These results challenge the main claims of the theory of secret organisations.

Įteikta 2015 m. gegužės 4 d.

Priedas. Atliktų interviu su pogrindžio leidinių leidėjais sąrašas

<i>Vardas</i>	<i>Pavardė</i>	<i>Interviu atlikimo vietas</i>	<i>Interviu atlikimo data</i>
1. Kazimieras	Ambrasas	Paštuva, Kauno rajonas	2013-03-06
2. Jonas	Baranauskas	Vilnius	2013-06-20
3. Stasė	Belickienė	Birštonas	2013-08-08
4. Jonas	Boruta	Šiluva	2013-03-26
5. Birutė	Burauskaitė	Vilnius	2013-06-06
6. Birutė	Burauskaitė	Vilnius	2013-08-27
7. Birutė	Burauskaitė	Vilnius	2013-08-28
8. Birutė	Burauskaitė	Vilnius	2013-09-13
9. Birutė	Burauskaitė	Vilnius	2013-06-12
10. Monika	Gavėnaitė	Vilnius	2013-03-14
11. Gintautas	Iešmantas	Vilnius	2001-03-29
12. Gintautas	Iešmantas	Vilnius	2001-04-22
13. Gintautas	Iešmantas	Vilnius	2001-07-11
14. Kęstutis	Jokubynas	Vilnius	2013-06-12
15. Kęstutis	Jokubynas	Vilnius	2013-07-03
16. Kęstutis	Jokubynas	Vilnius	2013-09-13
17. Ona Virginija	Kavaliauskaitė	Kaunas	2013-03-17
18. Bronė	Kibickaitė	Vilnius	2013-03-14
19. Julija	Kuodytė	Kaunas	2013-03-08
20. Ingė	Lukšaitė	Vilnius	2002-07-04
21. Bernadeta	Mališkaitė	Kaunas	2013-03-08
22. Eugenija	Mažeikienė	Kaunas	2013-08-02
23. Ramutis	Mikšys		2001-07-17
24. Ramutis	Mikšys	Vilnius	2002-02-25
25. Genovaitė	Navickaitė	Kaunas	2013-03-18
26. Algirdas	Patackas	Kaunas	2013-06-30
27. Algirdas	Patackas	Vilnius	2014-11-07
28. Petras	Plumpa	Vilnius	2013.04.24
29. Alė	Počiulpaitė	Vilnius	2013-08-07
30. Nijolė	Sadūnaitė	Vilnius	2013-03-14
31. Julius	Sasnauskas	Vilnius	2013-09-13
32. Julius	Sasnauskas	Vilnius	2013-09-20

<i>Vardas</i>	<i>Pavardė</i>	<i>Interviu atlikimo vietas</i>	<i>Interviu atlikimo data</i>
33. Vytautas	Skuodis	Vilnius	2013-05-22
34. Vytautas	Skuodis	Vilnius	2001-03-27
35. Vytautas	Skuodis	Vilnius	2001-07-13
36. Vytautas	Skuodis	Vilnius	2002-02-24
37. Vytautas	Skuodis	Vilnius	2002-04-15
38. Vytautas	Skuodis	Vilnius	2002-10-26
39. Vytautas	Skuodis	Vilnius	2003-02-08
40. Donatas	Stakišaitis	Vilnius	2013-06-27
41. Gema	Stanelytė	Kaunas	2013-03-15
42. Stasys	Stungurys	Vilnius	2013-05-21
43. Stasys	Stungurys	Vilnius	2013-06-19
44. Stasys	Stungurys	Vilnius	2001-07-12
45. Alfonsas	Svarinskas	Naujieji Valkininkai	2013.03.02
46. Ona	Šarakauskaitė	Šiluva	2013-03-16
47. Edvardas	Šiugžda	Kaunas	2013-08-01
48. Gerarda Elena	Šuliauskaitė	Vilnius	2013-03-05
49. Sigitas	Tamkevičius	Kaunas	2013-02-06
50. Antanas	Terleckas	Vilnius	2013-06-05
51. Antanas	Terleckas	Vilnius	2001-01-06
52. Antanas	Terleckas	Vilnius	2003-06-19
53. Gražina	Trimakaitė	Vilnius	2013-08-06
54. Vytautas	Vaičiūnas	Šlienava	2013-03-26
55. Bronė	Vazgelevičiūtė	Vilnius	2013-03-25
56. Loreta	Vinclovienė	Vilnius	2013.11.11
57. Ona	Vitkauskaitė	Kaunas	2013-03-25
58. Aleksandras	Žarskus	Kaunas	2013-08-02
59. Albertas	Žilinskas	Vilnius	2013-07-02
60. Albertas	Žilinskas	Vilnius	2001-07-16
61. Albertas	Žilinskas	Vilnius	2007-11-12
62. Albina	Žiupsnytė	Kaišiadorių raj., Žydeikiškių kaimas	2013-08-01